

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 37.018.2 (575.2) (043.3)

МУРЗАЕВ НИЗАМИДИН ТОКТОБЕКОВИЧ

**ДИЛБАЯН ЖАЗУУ ЖАНА ТАЛДОО АРКЫЛУУ
ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН
ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2020

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** **Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич,**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин педагогика кафедрасынын
профессору.
- Расмий оппоненттер:** **Батаканова Светлана Топчуревна,**
педагогика илимдеринин доктору, профессор
К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык
университетинин проректору.
Абдрасулова Элмира Кыдырмаевна,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
И.К.Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
медициналык академиясынын кыргыз тили
кафедрасынын башчысы.
- Жетектөөчү мекеме:** Жалал-Абад мамлекеттик университетинин башталгыч
билим берүүнүн теориясы жана методикасы,
педагогика жана психология кафедралары.
Дареги: 7156000, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад
шаары, Эркиндик көчөсү, 51.

Диссертациялык иш 2020-жылдын 12-июнь саат 15.30 да И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720026, Бишкек шаары, 10-кичи район, Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы КМУнун (Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51), Ж.Баласагын атындагы КУУнун (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547) жана Кыргыз билим берүү академиясынын (Бишкек шаары, Эркиндик проспекти, 25) илимий китепканаларынан жана [http: arabaev.kg /do.kg](http://arabaev.kg/do.kg) сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2020- жылдын 2-июнда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, педагогика илимдеринин
кандидаты, доцент

Омурбаева Д.К.

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Жалпы орто билим берүүчү мекемелерде окутулган предметтердин ичинен кыргыз адабияты өзгөчө орунда туруп, аны окутуп-үйрөнүүнүн сапаты, алынган натыйжалары мектеп окуучуларынын алган бардык билимдерине таасирин тийгизет. Кыргыз адабияты предметинин өзгөчөлүгү адабият коомдук аң сезимдин бир формасы катары адамды жана анын турмушун предмет кылып алгандыгы, мындан улам адам турмушун таанып-билүүнүн окуу китеби болгондугу менен түшүндүрүлөт. Көркөм адабият адам турмушун образдар аркылуу элестүү жана эмоционалдуу чагылдыруу менен улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды да өз ичине камтып турат. Көркөм чыгарма – чыгармачылыктын жемиши.

Азыркы учурда билим, жалпы эле таалим-тарбия берүүдө, мектеп окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып өнүктүрүүгө артыкчылыктуу маани берилүүдө. Бул тууралуу билим берүү жөнүндөгү мыйзамдан тартып, мамлекеттик жана предметтик стандарттарда, окуу программаларында, концепцияларда, илимий педагогикалык эмгектерде ж.б. маалыматтар милдеттүү түрдө берилип келет. Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн өркүндөтүүдө кыргыз адабияты предмети башка предметтерден мазмуну жана окутуунун максат милдеттери боюнча кескин айырмаланып турат.

Таалим-тарбия берүүдө инсанды калыптандырууда чыгармачылык активдүүлүктү арттыруунун психологиялык жана педагогикалык маселелери Ю.К.Бабанский, А.Э.Байсеркеев, И.Б.Бекбоев, В.П.Беспалько, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, К.Д.Добаев, У.Э.Мамбетакунов, ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Булардын ичинен А.Э.Байсеркеевдин кандидаттык жана докторлук иштери гана түздөн-түз табигый предметтерди окутууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө арналып, калган бардык изилдөөлөрдө бул проблема атайын изилденген эмес.

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы педагогика илиминин бир салаасы катары калыптанып, өнүгүп, адабиятты окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга жооп бере ала тургандай деңгээлге жетип, К.Иманалиев, Б.Алымов, С.Байгазиев, С.Батаканова, Н.Ишекеев, С.Момуналиев, С.Рысбаев, А.Муратов, С.Сакиева, Б.Акматов, Б. Оторбаев ж.б. методисттердин эмгектери жарыяланган.

Кыргыз адабиятын окутууда окуучуларга дилбаян жаздыруунун методикасы боюнча окумуштуулар Б.Алымов, С.К.Рысбаев, А.Ж.Муратов, В.Мусаева, Аман кызы Бактыгүлдүн атайын эмгектери жарык көргөн, Эл мугалими Б.Исаковдун окуулук китептеринде орун алган. Аларда дилбаян жазуунун кыргыз адабиятын окутуудагы орду, мааниси, дилбаяндын

классификациясы тууралуу материалдар берилген. Бирок “Кыргыз адабиятын жана тилин окутуунун, деги эле мектеп практикасынын эң оор проблемасы да, мугалимдин биринчи “баш оорусу” да ушул – дилбаян жазуу көйгөйү” (А.Ж.Муратов) бойдон калууда. Бул көйгөйдү чечүүнүн жолдорун издөө зарыл.

Дилбаян тууралуу жазылган методикалык эмгектердин, дээрлик, бардыгында дилбаян – окуучунун чыгармачылык менен иштелген, жарыяланбаган чыгармасы катары сыпатталганы менен чыгармачылык ишмердүүлүктүн табияты, аны дилбаян жаздырууда калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери тууралуу маалыматтар берилбей келет. Мектеп практикасында адабиятты окутуу процессинде бул маселеге анча маани берилбейт. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүдө төмөнкүдөй карама-каршылыктар бар экени аныкталды: билим берүүдө, инсанды калыптандырууда, анын жекече ой жүгүртүүсүнө, чыгармачылыгына артыкчылыктуу маани берилип келе жатканына карабастан, практикада бул маселенин толук чечиле электиги; кыргыз адабиятын окутууда, дилбаян жаздырууда окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып, өнүктүрүүнүн зарылдыгы менен аны ишке ашыруунун, илимий-методикалык маселелеринин толук иштелбегендиги; кыргыз адабияты предметин окуткан мугалимдердин окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө кесиптик жактан даяр эместиги ж. б.

Аныкталган карама-каршылыктарды чечүү аркылуу дилбаян жаздырууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү максатын көздөп, диссертациялык иштин темасын **“Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы”** деп алдык.

Диссертациянын илимий программалар менен байланышы: Диссертациялык изилдөө Ош мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүү технологиялары кафедрасынын илимий изилдөө ишинин алкагында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максаты: дилбаян жаздыруу жана аны талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу, тажрыйбадан өткөрүү, алынган жыйынтыктарды мектеп практикасында колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- орто мектепте дилбаян жаздыруунун максат, милдеттерин азыркы талаптарга ылайык аныктоо;
- “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табиятын үйрөнүү, алардын дилбаян менен карым-катышын тактоо;

дилбаян аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн; иштеп чыккан методиканын эффективдүүлүгүн педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү, практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн “дилбаян” түшүнүгү менен байланышынын, карым-катышынын такталышында; дилбаян окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып өркүндөтүүнүн, сабаттуулукту артыруунун негизги формасы катары аныкталышында; дилбаян жаздыруу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн заманбап методикасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар дилбаян жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методологиясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен китептердин жаңы муунун түзүүгө, компетенттүүлүккө, чыгармачылыкка багыттап окутууга маанилүү практикалык сунуштарды берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз адабиятын окутууда, айрыкча, дилбаян жаздырууда окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып, өркүндөтүүгө артыкчылыктуу орун берүү зарылдыгы.

2. Дилбаянды жаздыруу, талдоо жана баалоодо окуучунун берилген темага карата жасаган жекече мамилеси, түшүнүгү, чыгарган ой-корутундуларынын жаңылыгы, өз алдынчалыгы, ишке элестетүү, кыялдануу аркылуу жасаган чыгармачылык ишмердүүлүгү биринчи орунда болушу шарт. Мугалим ар бир дилбаяндан өз алдынчалыктын, чыгармачылыктын элементтерин таап, аны өркүндөтүүгө карата дидактикалык иш-аракеттерди системалуу жүргүзүүгө милдеттүү.

3. Дилбаян жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн иштелип чыккан педагогикалык багыттары, шарттары, методикасы, дилбаянды талдоонун жана баалоонун жол-жоболорунун алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин педагогикалык эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыктары тастыктады.

Изденүүчүнүн жеке салымы: темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн дилбаян жаздыруу аркылуу өркүндөтүүнүн методикасы, педагогикалык эксперименттик иш-аракеттерди жүргүзүү, жалпы корутунду чыгаруу менен практикалык сунуштарды берүү изденүүчү тарабынан жекече аткарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар ОшМУнун филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Академик Б.Мурзубраимовдун 75 жылдыгына (2015-жыл), профессор А.Ж.Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн эл аралык (2017-жыл) жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Орто мектептерде дилбаяндар жаздырылып, талдоого алынды. Дилбаяндардын конкурстары өткөрүлдү. Макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн толук жарыяланышы: изилдөөнүн жыйынтыктары, алынган натыйжалар чет өлкөлүк жана республикалык илимий-практикалык басылмаларда жарыяланды. Бардыгы жыйырма макала, анын ичинде 3 макала чет өлкөлүк журналдардын РИНЦ базасында катталган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Иш киришүүдөн, үч главадан, алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (151) жана тиркемелерден турат. Диссертациянын тексти –183 бет, тиркемелер –28 бет, жалпы көлөмү – 210 бет. Таблицаалар –11.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Дилбаян аркылуу окуучулардын ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн жалпы маселелери” деп аталган биринчи главада изилдөөнүн алдына коюлган эки милдети аткарылды. **Изилдөөнүн биринчи милдети** дилбаян жаздыруунун максат-милдеттерин соңку талаптарга ылайык аныктоо менен бул проблеманын илимий-методикалык жактан изилдениш абалын окуп-үйрөнүү маселеси болду.

Мектеп окуучуларынын жазуу жумуштары дегенде кыргыз тили сабагында жазуу түрүндө аткарылуучу көнүгүүлөрдөн тартып, жат жазуу, баяндама, дилбаян сыяктуу жазуу иштерин түшүнөбүз. Булардын ичинен дилбаян кыргыз тили менен кыргыз адабияты сабактарына бирдей тиешелүү болуп, окуучулардын сабаттуу жазууларын, угуп, көрүп түшүнгөндөрүн жазуу түрүндө өркүндөтүүнүн натыйжалуу каражаты катары каралып келет. Дилбаянды кыргыз тили жана адабияты сабактарында соңку мезгилге чейин орус мектептеринде, орус методикасында колдонулгандай эле “сочинение” деп колдонуп келдик. “Сочинение” деген сөз орустун “сочинять”, “творить” деген сөздөрүнөн алынып, кыргызча, чыгармачылык менен жазуу, жаратуу деген маанини туюндурат. Эгемендүүлүк жылдары башталганда окуучунун сочинениесин дилбаян деп тилибизге көркөм угумдуу, жагымдуу кабыл алганыбыз коомчулукка тез сиңип кетти.

Мектепте дилбаян жаздыруунун максаттары, милдеттерине токтолуудан мурда окуучунун дилбаяны деп эмнени түшүнөбүз? Анын турмушта

колдонулуп жүргөн илимий, көркөм чыгармалардан (сочинениелерден) кандай айырмасы бар? Ал кандай максаттар менен жазылат? деген суроолорду илимий-методикалык жактан тактоо зарыл.

Дилбаяндын дидактикалык табиятын, атынын педагогикалык термин катары колдонулушун аныктап түшүндүрүүгө А.Алымов, Л.С.Айзерман В.В.Голубков, А.М. Гринина-Земскова Т.А.Калганова, А.А.Липаев, В.В.Литвинов, В.А.Никольский, М.А.Рыбникова ж.б методист-окумуштуулар өз эмгектеринде атайын кайрылышкан. Илимий-методикалык эмгектерде берилген маалыматтарды жалпылаштырып, окуучунун дилбаянынын маанисин мындай аныкташканын көрүүгө болот: дилбаян – кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактарында милдеттүү түрдө аткарылуучу жазуу иши; дилбаян окуучулардын жазуу кебин калыптандырып, өстүрүүгө багытталат; дилбаян – орфографиялык жана пунктуациялык жактан сабаттуу жазууга, адабий тилдин нормаларын сактоого көнүктүрүүчү көнүгүү иши; дилбаян – окуучунун өз оюн, түшүнүгүн ырааттуу жана жеткиликтүү бере билүүгө үйрөтүүчү жазуу жумушу; дилбаян – окуучунун көркөм чыгарма, белгилүү бир көрүнүш, окуя тууралуу жеке көз карашын чагылдырат; дилбаян – окуучунун чыгармасы ж.б.

Дилбаяндын касиетин философиялык, психологиялык жактан да иликтеп, аларга дагы төмөнкүлөрдү кошууга болот: дилбаян жазуу – бул чыгармачылык ишмердүүлүк; жалпы сабаттуулуктун жана чыгармачылыктын атрибуту; окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүнөн бүткөн продукт, тилдик каражаттарды колдоно билүү, өз оюн туура жаза билүү компетенттүүлүгү; чыгармачылык ой жүгүртүү; пландоо; долбоорлоо; окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптандырып, өркүндөтүүнүн натыйжалуу жана ийкемдүү каражаты, ык-жолу.

Диссертациялык иште дилбаян жаздыруунун жалпы педагогикалык, кыргыз адабиятын окутуудагы, конкреттүү сабактагы, кыргыз тилин окутуудагы максаттары өз өзүнчө аныкталып берилди.

Изилдөөнүн экинчи милдети “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн маанилерин чечмелеп, алардын дилбаян менен байланышын тактоо болду. Дилбаяндын дидактикалык табиятын аныктап, түшүндүрүүдө “өз алдынча иштеген жазуу иши”, “окуучунун чыгармачылыгы”, “чыгармачылык иши” деген түшүндүрмө-аныктамалар жыш колдонулат. Мындан улам дилбаян жана “чыгармачылык” түшүнүктөрү бир түшүнүктүн эки компоненти экендиги айкындалат. Адам баласынын аң сезимдүү жашоосунун бардык доорунда, жашоосунун бардык сферасында аны чыгармачылык коштоп жүрөт. Чыгармачылыктын түрлөрү көп: илимий, укуктук, саясий, социалдык, уюштуруучулук, философиялык, маданий, педагогикалык, көркөм, мифологиялык, диний, музыкалык, күндөлүк-

турмуштук, спорттук, оюндук ж.б., тактап айтканда, чыгармачылыктын түрлөрү практикалык жана рухий ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнө туура келет.

“Чыгармачылык” түшүнүгүнүн толук табияты аны “ишмердүүлүк” түшүнүгү менен биримдикте караганда гана толук ачылат, түшүнүктүү болот. “Ишмердүүлүк” түшүнүгү адамдын, адам коомунун жашоосунун негизги формасы катары каралат. Ал адамдын объективдүү дүйнөнү таанып-билүүгө, аны өзгөртүүгө, жаңы нерселерди жасоого болгон активдүүлүгүнүн түрү болуп саналат.

Философия ишмердүүлүктү адам коомунун жашоосунун негизги формасы катары карайт. Философтор эки лагерге бөлүнүшөт: идеалисттер жана материалисттер. Идеалисттер чыгармачылыкты кудай берет дешсе (Платон), материалисттер адам өзү чыгармачылык менен алектенет дешет. Биз чыгармачылыкка материалисттик диалектиканын көз карашы менен карайбыз. Ал боюнча, чыгармачылык – мурда болбогон жаңы нерсени жасоого багытталган адам ишмердүүлүгү, эмгек процессинде белгилүү, чындыкта бар болгон материалдан коомдук талаптарга жооп берүүчү реалдуу жаңы нерсени жасоого же өркүндөтүүгө болгон жөндөмдүүлүк. Ишмердүүлүк – бул адамдын аны курчап турган дүйнөнү жана адамдын өзүн-өзү кайрадан жаратууга карата максаттуу активдүү аракеттерди жасашы. Ишмердүүлүктүн болушу аң-сезимдүү мүнөзгө ээ болуп, өзүнө коюлган максатты, каражатты, натыйжаны жана ал процесстин өзүн камтыйт.

Ишмердүүлүктүн эки түрү бар. Биринчиси, материалды практикалык (коомду, жаратылышты) кайра куруу; экинчиси, идеалдык-рухий ишмердүүлүк (таанып билүүнү жаңыртуу, көркөм чыгармачылык, адеп-ахлактык ж.б).

Психология илими ишмердүүлүктү адам (субъект) менен дүйнөнүн өз ара алака-байланышынын, аракеттеринин динамикасынын системасы деп түшүндүрөт. Ишмердүүлүктүн негизги мүнөздөмөсү болуп анын предметтүүлүгү жана анын субъекттүүлүгү эсептелет. Психологдорду эң оболу чыгармачылык процесстин өтүү мыйзамдары жана чыгармачыл инсандардын калыптанышын изилдөө кызыктырат. Чыгармачылык ишмердүүлүк кишилердин көпчүлүк массасына таандык жалпы адамзаттын ишмердүүлүгү. Чыгармачылык – жаңы баалуулуктарды жаратуудагы психикалык процесс. Бул ишмердүүлүктүн натыйжасында жаңы материалдык жан рухий баалуулуктар жаралат. Чыгармачылыкта негизги орунду чыгармачылык менен элестетүү ээлейт. Ойлоонун чыгармачылыктан мүнөзү анын практикалык ишмердүүлүктүн элементи болуп көрүнгөндүгүндө.

Психологдор чыгармачылык менен ойлоонун критерийлерин көрсөткөн. Алар: жаңы проблема коё билүү, анализдөөгө жөндөмдүүлүк, акыл менен

аракеттенүү жөндөмдүүлүгү, моделдөө жөндөмдүүлүгү, рефлексия жөндөмдүүлүгү (өзү көргөн, окугандары жөнүндө мазмундуу, маанилүү ойлоо, өзгөчө пикир, чечим кабыл алуу). Америкалык психологдор (Г.Линдсей, К.Халл, Р.Томсон) чыгармачылык ойлонууга тоскоол болгон негизги беш тоскоолдукту көрсөткөн. Англиялык окумуштуу-психолог Г.Уоллес чыгармачылык процесстин төрт стадиясын ачты. Алар: даярдык, жетилүү, ачылуу, текшерүү.

Педагогика илими философия менен психологиянын түшүнүктөрүнө таянуу менен ишкердүүлүккө өзүнүн максат-милдеттерине жараша аныктама-түшүнүктөрдү берет. Ишмердүүлүк – адамдын аны курчап турган айлана-чөйрөнүн активдүү алакада болушу. Анын жүрүшүндө субъект (адам) объектиге максаттуу таасирин тийгизип, өзүнүн суроо-талаптарын канаатандырат. Ишмердүүлүк – өзүнүн табияты жана мазмуну боюнча социалдык көрүнүш. Ишмердүүлүктүн структурасына мотив, максат, ишмердүүлүктү аткаруунун шарттары, иш аракеттер кирет.

“Чыгармачылык” жана “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн негизин жаңыга умтулуу, жаңы продуктыны түзүүгө болгон аракеттер түзөт. Ачынында чыгармачылык ишмердүүлүк жаңы нерсени, продуктыны жаратууга арналган ишмердүүлүк. Ал эми чыгармачылык – ошол жаңы нерсени жаратуу процесси.

Окуучулардын дилбаян жазуулары – бул алардын жеке чыгармачылык ишмердүүлүктөрү. Бул ишмердүүлүктү максаттуу жана натыйжалуу жүргүзүү үчүн кыргыз адабияты мугалими “ишмердүүлүк” түшүнүгү боюнча философия, психология жана педагогика илимдеринин берген аныктама-түшүндүрмөлөрүн толук өздөштүрүп, аларды зарылдыгына жараша, таалим- тарбия берүү процессинде (дилбаян жаздырууда) пайдаланууга милдеттүү. Балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү дегенде чоң бир ачылышты ача салуусун же жаңы бир нерсени жарата коюусун түшүнбөстөн, баланын кандай нерсеге болбосун өтө кызыгуу менен киришип, өздөштүрүп, жаңы бир нерсе киргизүүгө жасаган аракетин өркүндөтүүнү түшүнөбүз.

Экинчи глава “Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, эки параграфта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси – орто мектептерде кыргыз адабияты предмети боюнча окуучуларга дилбаян жаздыруу, аларды талдоо жана баалоо процесстери.

Изилдөөнүн предмети – окуучуларга дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү.

Изилдөө ишибиздин негизги материалдары болуп “Кыргыз

Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы”, “Мамлекеттик билим берүүнүн стандарты”, кыргыз тилин жана адабиятын орто мектептерде окутуунун предметтик стандарттары, окуу программалары менен окуу китептери, ошондой эле темага байланыштуу болгон илимий методикалык эмгектер ж.б. алынды. Талдоонун негизги материалы катары мектеп окуучуларынын жазган дилбаяндары пайдаланылды. Окуучунун жазган конкреттүү дилбаянын талдоо менен алардагы конкреттүү ийгиликтери белгиленип, кемчиликтери аныкталды. Дилбаянды жаздырууну өркүндөтүү боюнча сунуш кылынган иш-аракеттер да талдоого алынган дилбаяндардын негизинде аткарылды. Талдоо өзүбүз ондогон жылдар бою орто мектепте эмгектенүүдө жаздырган жана кесиптештердин жаздырган дилбаяндарга жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максат-милдетине, изилдөөнүн методологиясына ылайык иште алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептелген изилдөөнүн методдору колдонулду. Колдонулган методдор изилдөөнүн теориялык-практикалык методдору жана педагогикалык-эксперименттик методдор деп экиге бөлүнүп колдонулду. Биринчиси **теориялык практикалык методдор:**

1. **Билим берүүгө**, кыргыз адабиятын окутууга карата иштелип чыккан нормативдик документтерди окуп үйрөнүү. Бул аркылуу орто мектепте билим берүүгө, анын ичинде кыргыз адабиятын окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарды тактап, жалпылаштырып, аларды ишке ашыруунун багыттары жана ык-жолдорун аныктоого мүмкүнчүлүк алынды.

2. **Илимий-методикалык эмгектерди талдоо**, системалаштыруу. Бул методду колдонуу менен дилбаян жаздыруу, аны талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн бир катар теориялык маселелерин аныктап, аларды жакшыртууга жана өркүндөтүүгө карата өз сунушубузду чыгарууга жетиштик.

3. **Практикалык тажрыйбаларды талдоо**, жалпылаштыруу. Дилбаян жаздыруунун жана талдоонун практикадагы азыркы абалы талдоого алынып, алардын алгылыктуу жактары белгиленди, айрым мүчүлүштүктөрү аныкталып, аны жоюуга карата сунуштар берилди.

4. **Сурамжылоо**, аңгемелешүү. Билим берүү бөлүмдөрүнүн кызматкерлери, мектеп администрациясы, кыргыз адабияты мугалимдери менен мектеп дилбаяны, аны жаздыруудагы ийгиликүү аткарылуучу иштер боюнча сурамжылоо жана аңгемелешүү иштерин жүргүздүк. Окуучулар менен аңгемелешүүдөн алардын дилбаян жазууга кызыкдар экендигин, мектепте дилбаяндарды көбүрөөк жаздырууну каалаша тургандыгын билдик.

5. **Окуучулардын жазган дилбаяндарын талдоо**, алардын чыгармачылыкка

болгон умтулууларын үйрөнүү. Бул методду колдонуудагы негизги максат окуучунун дилбаяндагы салттуу баяндоолор менен чыгармачылык изденүүлөрдү аныктоо, аларды жакшыртууга карата аракеттерди белгилөө болду. Натыйжада, дилбаян жазган окуучулардын көпчүлүгү берилген темага өз алдынча мамиле кылып, чыгармачылык менен жазууга аракеттене тургандыгы белгилүү болду.

6. Анкета алуу. Дилбаян жаздыруу жана жазуу боюнча конкреттүү суроолор жазылган анкеталар мугалимдерге жана окуучуларга таратылып берилип, жооптор алынды. Алынган жооптордон мектеп мугалими да, окуучусу да дилбаян жаздыруунун жана жазуунун маанисин жогору баалашат. Мугалимдер бул ишке атайын сааттарды бөлүүнү сунуш кылышат. Окуучулардын көпчүлүгү эркин темадагы дилбаяндарды жазууну каалашат.

7. Дилбаян жазуу боюнча конкурс өткөрүү. Биз өз изилдөөбүздө бир райондун алкагындагы мектептерде мыкты дилбаяндар боюнча конкурстарды өткөрдүк. Натыйжада, дилбаяндар боюнча конкурс өткөрүү бул жазуу ишин өркүндөтүүнүн мыкты формасы экендигине бекем ишендик.

Эксперименттик иш аракеттерди жүргүзүүнүн базасы катары Чоң-Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия мектеби (Дароот-Коргон айылы), В.И. Ленин атындагы орто мектеби (Кара-Мык айылы), Алай районунан Алай районундагы М.Адышев орто мектеби (с.Гүлчө), Ош шаарындагы №5 Ж.Бөкөнбаев гимназия мектеби, № 36 Ч.Айтматов гимназия мектеби алынды. Эксперименттик иштерге жогоруда аталган мектептердин кыргыз адабияты мугалимдери жана беш жүзгө жакын окуучу катышты. Педагогикалык эксперименттик иштер салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Биринчи аныктоочу этап (2015-2016-окуу жылы); экинчи калыптандыруучу этап 2016-2017-, 2017-2018-окуу жылдары), үчүнчү, текшерүүчү этап (2018-2019-окуу жылдары) болду. Ар бир этаптын максат-милдеттери, колдонгон методдору натыйжалары илимий иште атайын таблицаларда берилди.

Таблица 2.4. – Дилбаян жазуу боюнча экспериментке катышкан мектептердин 5-11-класстарынын окуучуларынын саны

№	Мектептер	5 а	5б	6а	6б	7а	7 б	8а	8б	9а	9б	10а	10б	11а	11б	
1	А.Саит а.г.м.	23	22	21	15	21	20	-	-	-	-	-	-	-	-	122
2	Ленин о.м.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	19	20	20	79
3	Адышев о.м.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18	16	22	20	76
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш.	-	-	-	-	-	-	25	26	21	22	-	-	-	-	94

5	№36 Ч.Айтматов г.м.	5а 29	5г 30	6б 27	6д 33			-	-	-	-	-	-	-	-	119
	Жалпы:	52	52	48	48	21	20	25	26	21	22	38	35	42	40	490

**Таблица 2.5 – Окуучулардын дилбаяндарынын көрсөткүчтөрү
(тажрыйбага чейин)**

№	Мектеби Дилбаяндын темасы	Окуучу лардын саны	Баалар				Билим сапаты %	Пайыз дык өсүү
			“5”	“4”	“3”	“2”		
1	А.Саит г.м. Чоң -Алай р. 5-кл. Тема:“Акыл Карачач”, 6-кл.Тема:“Бороондуу күнү” 7-кл.: Эр Табылды – элдин баатыры	122						
	1) тажрыйба класстары	65	5	10	26	24	23%	0,2%
	2) текшерүү класстары	57	4	9	29	23	22,8%	
2	Ленин о.м. Чоң -Алай р. 10кл.Тема:Т. Молдонун өмүрү,чыгармачылыгы. 11-кл. “Жамийла”- сүйүү жөнүндөгү эн сонун баян (Ч.А. “Жамийла”).	79						
	1) тажрыйба класстары	40	3	6	16	15	23%	0,5%
	2) текшерүү класстары	39	2	7	15	16	22,5%	
3	М. Адышев о.м. Алай р. 10-кл. Тема: Кемчонтой жана бүгүнкү кемчонтойчулук (Т.Молдо, “Кемчонтой” поэмасы боюнча), 11-кл. Тема:Ч.Айтматовдун өмүрү,чыгармачылыгы	76						
	1) тажрыйба класстары	36	3	6	15	12	25%	0%
	2) текшерүү класстары	40	2	8	14	16	25%	
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш. 8-кл. Семетей – Манастын ишин улантуучу. 9-кл. Арыба, Ак кеме, мен келдим! (Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повести).	94						
	1) тажрыйба класстары	46	4	8	22	12	26%	1%
	2) текшерүү класстары	48	3	9	21	15	25%	
5	№36 Ч.Айтматов г.м. 5-кл. Тема:“Акылдуу дыйкан”, 6-кл. Тема: “Канькейдин Тайторуну чапканы”	119						
	1) тажрыйба класстары	56	3	10	24	19	23,2%	

2) текшерүү класстары	63	3	12	27	21	23,8%	- 0,6
Жалпы жыйынтыгы	490						0.22%

Эксперимент жумуштарына Ош шаарынан эки, Алай районунан бир, Чоң-Алай районунан эки мектептин V-XI класстарынын 490 окуучусу тартылып текшерүү дилбаяны жаздырылды, аларды талдоо учурунда дилбаян жазуунун көптөгөн көйгөйлүү маселелери ачыкка чыкты. Негиздүүлөрү: а) окуучулардын адабий чыгармаларды окубагандыгы, б) ал чыгармалардын китепканалардан табылбагандыгы, в) мектепте окуучунун дилбаянын жаздырууга мектеп программасы койгон талаптагыдай көңүл бурулбаганы – өгөй мамиле кылынганы, г) программадагы көрсөтүлгөн сааттарда дилбаян жаздырууга мугалимдин чыгынбагандыгы, окуучулардын чыгармачылык жазуу ишмердүүлүгүнө мугалимдердин ата-энелердин, ал турсун адабият мугалимдеринин кызыкпагандыгы ж.б., д) адабият сабагыгынын гана эмес жалпы эле учурдагы мектептин чоң проблемасы болгон окуучулардын окууга терс мамилеси жөнүндө көбүнчө учкай айтылып келет. Бул – чоң маселе. Бардык эле педагогдор бул маселе менен бетме бет келет, аны жоюунун методдору: окугусу келбеген, окуу тартибин бузган окуучу менен окуучулардын, мугалимдин, ата энелердин ортосунда психологиялык жылуу жагдай түзүү; окууга кызыгуусун арттыруучу таанып билүүсүн арттыруу; окуунун инсандык, коомдук манисинин керектигине ишендирүү, аң сезимдүү окууга милдетин, жоопкерчилигин калыптандыруу. Бул методдорду мугалимдер арасында талкуулап, колдонууну сунуштадык.

Мугалимдердин дилбаян жаздыруунун методологиясын үстүрттөн билиши, мектепте дилбаян жазууга көп көңүл бурулбастыгы, чоң эле класстардын окуучуларында да дилбаян жазуу боюнча билим, билгичтик, көндүмдөрүнүн аздыгы изилдөөбүздүн **экинчи баскычында** биздин алдыбызга көп проблемалык-маселелерди койду. Алардын негизгилери төмөнкүлөр: экспериментке катышкан адабият мугалимдерин дилбаянды жаздыруунун методикасы менен терең тааныштыруу; “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк”, деген эмне экендигин түшүндүрүү; окуучулардын дилбаян жазууга кызыктырып, чыгармачылык жөнүндөгү түшүнүктөрүн, теориялык жана практикалык билимдерин канткенде өстүрө алабыз?

Бул маселелер боюнча методикалык эмгектерден жооп издеп, тажрыйбалуу устаттардан алган сабактарыбызга, көп жылдык мектептеги тажрыйбабызга таянып, орто мектептерде дилбаян жаздыруунун өзүбүз иштеп чыккан системасы менен экспериментке катышкан мугалимдерди тааныштыруу аркылуу изилдөөбүздү уланттык. Изилдөөдө аныктай турган жоболордун, концепциялардын теориялык жана практикалык жактан негиздүүлүгүн, ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн Ош шаарындагы, Чоң-

Алай, Алай районундагы бир катар мектептердин кыргыз тили жана адабиятын окутуу усулдук бирикмелеринин жыйындарында тажрыйбабыз жана максаттарыбыз менен ой бөлүштүк, тажрыйба алмаштык, башка мектептерде жайылттык. Тактап айтканда, Ош шаарындагы № 5 гимназия мектебинин мугалими Эл агартуунун мыктысы Амиразаева Гүлнаранын өз сабактарында дилбаян жаздыруудан мурда текстти окуу, комментарийлеп талдоо жумуштарын интерактивдүү ыкмалар менен басым койгону жана дилбаян жазууга бөтөнчө маани бериши, Чоң Алай районундагы А.Саит атындагы гимназия-мектебинин мугалими, Эл агартуунун мыктысы Орунбаева Гүлзат Кушубакованын эвристикалык методдун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуп, дилбаян жаздырууда теманы туура тандап, туура формулировкалап, теманын идеясын туура түшүндүрүүдөгү иш тажрыйбалары, Алай районундагы М.Адышев гимназия мектебинин мугалимдери Капарова Гүлүкан менен Камалова Наргизанын дагы башка практик мугалимдердин иш-тажрыйбалары ишибизде үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды. Тажрыйбалуу мугалимдердин дилбаян жаздырууга кылган жигердүү чыгармачыл мамилелери, методдору башка мектептерге жайылтылды.

**Таблица 2.6. – Окуучулардын дилбаяндарынын көрсөткүчтөрү
(тажрыйбадан кийин)**

	Мектеби Дилбаяндын темасы	Окуу чунун саны	Баалар				Билим сапаты %	Пайыз дык өсүү
			“5”	“4”	“3”	“2”		
1	А.Саит г.м. Чоң -Алай р. 5-кл. Тема: “Алтын Куш”, 6-кл. А.Осмоновдун “Толубай сынчы” поэмасы 7-кл.: Куйручук–чындыктын адамы (Т.С.”Акылман куудул”).	122						
	1) тажрыйба класстары	65	8	13	28	16	32,3%	7,8%
	2) текшерүү класстары	57	5	9	27	17	24,5%	
2	Ленин о.м. Чоң -Алай р. 10-кл. А.Токомбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы. 11-кл. “Адамга эң кыйыны – ар күнү адам болуп жашап өтүү” (Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча).	79						
	1) тажрыйба класстары	39	6	7	18	10	33,3%	8,3%
	2) текшерүү класстары	40	2	8	16	13	25%	
3	М. Адышев о.м. Алай р. 10-кл.Тема: А.Токомбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы. 11-кл. “ Жеңишбек” поэмасынын	76						

	идеялык мааниси.							
	1) тажрыйба класстары	36	5	8	15	8	36,1%	6,1%
	2) текшерүү класстары	40	3	9	16	12	30 %	
4	№ 5 Бөкөнбаев г. м. Ош ш. 8-кл. ”Манас” эпосундагы Манастын образы. 9-кл. Мекендин татым тузу (А.Саспаев “Татым туз” аңгемеси)	94						
	1) тажрыйба класстары	46	8	9	23	6	36,9%	7,8%
	2) текшерүү класстары	48	6	8	20	14	29,1%	
5	№ 36 Ч.Айтматов г.м. 5-кл. Тема: Толубай сынчы жана Азиз хандын каршылыгы 6-кл. “Биринчи мугалим болуу сыймык да, оор да. (Ч.А. “Биринчи мугалим” повести боюнча).	119						
	1) тажрыйба класстары	56	8	12	25	11	35,7%	7,2%
	2) текшерүү класстары	63	4	14	29	16	28,5%	
	Жалпы жыйынтыгы	490						7,4%

Көрүнүп тургандай, тажрыйба класстарында текшерүү класстарына салыштырмалуу жалпы өсүш 7.4% ды түздү. Тактап айтканда, жалпы 490 окуучунун ичинен 248 окуучу текшерүү класстарда, ал эми 242 окуучу тажрыйба класстарда катышып, билим сапаты текшерүү классында 27.4%, тажрыйба классында 34.8% болду. Эксперименттик класста өсүү 7.4% түздү.

Бул ийгилик дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн биз иштеп чыгып, сунуштаган методиканын, ыкма-усулдарынын колдонууга киргизилишинен жана туура пайдаланылышынан улам мүмкүн болуп отурат.

Изилдөө ишибиздин үчүнчү милдети дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу болду. Бул милдет ушундай аталыштагы иштин үчүнчү главасында ишке ашырылды.

Кыргыз адабиятынын адабияттык окуу этабын окуп жаткан 5-7-класстардын окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып өнүктүрүүдө алардын жаш-курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуунун мааниси чоң. Аталган класстардын окуучуларынын оозеки жана жазуу кептери кыйла калыптанган болуп, өз ой пикирлерин оозеки жана жазуу түрүндө берүүнүн көндүмдөрүнүн элементтерине ээ болушат. Бул курактагы

балдардын негизги өзгөчөлүктөрү катары алардын кыялдануусун, фантазиясынын күчтүү болушун белгилөөгө болот.

Дилбаян – окуучунун жазуу кебинин калыптанышын, өнүгүшүн жакшыртууга багытталган дидактикалык иш-аракеттердин жыйындысы. Эгерде мугалим окуучунун дилбаянынан анын укканын, көргөнүн жана окуганын кайталап жазып берүүчү аракетти гана көрсө, же ушуну талап кылса, анда дилбаян окуучунун чыгармачылыгын мокотуп дилбаянга болгон окуучунун кызыгуусун жоготот. “Дилбаян” түшүнүгүнүн өзү “чыгармачылык” түшүнүгү менен биримдикте каралышы зарыл. Текшерүүчү дилбаянда ага баа коюу да ушул критерий менен коюлат, мына ушуга артыкчылыктуу маани берүү жагы каралат.

5-7-класстарда дилбаян жаздырууда окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн негизги багыттары катары төмөнкүлөр каралышы зарыл:

1. Окуучулардын угуп-түшүнүү жана окуп түшүнүү мүмкүнчүлүктөрүн активдештирүүгө көнүктүрүү.

2. Окуучулардын уккандары жана окугандары боюнча оозеки жана жазуу формаларында баяндап берүүсүн жакшыртуу.

3. Окуучулардын сабакта жазуу иштеринде өз алдынча болуусуна, өз билимине ишенүүсүнө, жеке демилге көтөрө билүүсүнө шарт түзүү, колдоо.

4. Окуучулардын окуган чыгармаларын түшүнүүгө чыгармачылык менен жекече мамиле кылуусуна жетишүү.

5. Көркөм чыгарма боюнча окуучунун айткан пикири, чыгарган корутундусун дайыма эске алуусу.

6. Окуучулардын байкоо, элестете алуу, логикалык ой жүгүртүү, тапкычтык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүү.

7. Жазылган ар бир дилбаян терең талдоого алынып, окуучу автордун аз болсо да ийгилиги белгиленип, чыгармачылыкка карай ыңгайлуу шарт түзүү ж.б.

Эгерде 5-7-класстарда жазылган дилбаяндарда баяндоо, сүрөттөө түрүндө болуп, мугалим ушул боюнча көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө басым койсо, 8-9-класстарда аларды өркүндөтүү менен окуучуда ой жүгүртүү түрүндө жазуу кебин өнүктүрүүгө артыкчылыктуу маани берүүгө милдеттүү. Окуучунун ой жүгүртүүсү өнүгүшү анын элестөөсү, кыял чабыты мыкты болууга тийиш. Ал үчүн мугалим окуучунун көркөм чыгармага, текстке көңүл буруп, аны кабыл алуусун дагы бышыктоого аракет кылат.

8-9-класстарда дилбаян жаздыруу аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө ишмердүүлүктүн маанилүү компоненттери болгон психикалык процесстерге: маанилүү көңүл бурууга, кабыл алууга,

элестетүүгө, эске тутууга, ой жүгүртүүгө, алардын натыйжасы катары сүйлөө менен жазууга өзгөчө маани берип, алардын калыптанып өнүгүшүнө кам көрүү талабы бар. “Манас” эпосу боюнча дилбаян жазууну чыгармачылык менен ишке ашыруу үчүн, окуучу эпостун мазмунун түшүнүп, андагы образдарды, окуяларды көз алдында элестетүүгө жетишип, анын өзүнчө ой жүгүртө алып, түшүнүк – белгилерин айтып же жазып бере алууга жетишүүсү талап кылынат. Окуучуда мындай көндүмдөр калыптангандан кийин, ал окуучу эпостогу окуя, каарман, идеялар боюнча жекече ой корутунду чыгарып, жеке пикирин айтып, проблеманы өзүнчө, жаңыча чечүүгө көнүгүшүнө көңүл бурулушу шарт.

Азыркы учурда окуучулардын “Манас” эпосу боюнча маалымат алуучу булактары, каражаттары жана формалары жетиштүү. Милдет аларды тандап, иргеп, керектүү маалыматтарды алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүдө турат. Эпос боюнча маалымат алуучу булак, каражаттардын негизгилери булар: 1) Басылып чыккан “Манас” эпосунун варианттары; 2) “Манас” энциклопедиясы менен эпостун кара сөз түрүндө жазылып жарык көргөн варианттары. (С.Мусаев, А.Жакыпбеков, К.Мамбетакунов ж.б.); 3) Манасчылардын айтуулары (теле, радио, театр, салтанаттар, конкурс ж.б.) менен мектеп окуучуларынын “Манас” эпосу боюнча телетаймаштары; 4) “Манаска” тургузулган эстеликтер менен тартылган сүрөттөр; 5) Окуу китептеринде берилген маалыматтар; 6) Эпос боюнча коюлган драмалар менен телефильмдер; 7) Мезгилдүү басмаларда жарыяланган макалалар ж.б.

8-9-класстардын окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн дилбаян жаздыруу аркылуу өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттары кыргыз адабияты мугалиминин жана окуучуларга карата өз-өзүнчө аныкталып, аткарылышы алгылыктуу деп билебиз.

а) Мугалим тарабынан даярдалуучу шарттарга төмөнкүлөр кирет:

1. Дилбаян жаздырууну чыгармачылык ишмердүүлүк катары таануусу,
2. Дилбаян жаздырууну жыл башынан пландаштыруусу,
3. Окуу жылы ичинде окула турган көркөм чыгармалардын болжолдуу тизмесин класска жазып илүү,
4. Окуу жылында жазыла турган дилбаяндардын болжолдуу тематикасын даярдоо, класстык бурчка киргизүү,
5. Кошумча адабияттардын тизмесин түзүү жана аларды окуучуларга жеткирүү,
6. Класс жогорулаган сайын тема, идея, образ системасы боюнча окуучулардын түшүнүгүн жогорулатуучу материалдарды берүү,
7. Чыгарманы сюжеттик, композициялык, стилдик, текстик, тилдик жактан адабий талдоодо алардын өзгөчөлүгүн окуучуга жеткире билүү,
8. Дилбаян жазуунун темасын, ордун, убактысын белгилөө,

9. Дилбаянды жаздыруу, дил баяндын жазылуусун камсыздоо,
10. Дилбаянды астейдил, чыгармачылык менен терең талдоо,
11. Окуучунун берилген теманы жаңыча чечүүсүнө көңүл буруу,
12. Дилбаянга коюлган баанын тууралыгы, окуучу эмне үчүн ушундай баа алганын түшүнүүсүнө жетишүү.

13. Чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарды билүүсү жана аны окуучуларга түшүндүрүүсү.

б) Окуучулар тарабынан аткарылуучу шарттарга төмөнкүлөр кирет:

1. Дилбаян жазууну чыгармачылык ишмердүүлүк катары таануусу,
2. Окуучунун чыгарманын көркөм тексти менен тааныш болуусу, башкача айтканда, аны окуусу,

3. Ал чыгарма боюнча окуу китебиндеги текстти окуп түшүнүшү,

4. Чыгарма, анын автору боюнча өтүлгөн сабактарга катышуусу жана көз карашы болуусу,

5. Чыгарма боюнча идеялык-тематикалык, образ, образдар системасы, композициялык, сюжеттик талдоолорго катышуусу жана алар боюнча түшүнүгү болушу,

6. Жаңы өтүлгөн чыгарма боюнча дилбаян жазууда анын планын түзүүгө мүмкүнчүлүгүнүн (билим, билгичтиги, көндүмдөрүнүн) болушу жана аны өркүндөтүп турушу,

7. Кошумча адабияттарды окуу, изденүү, ичтен даярдануу,

8. Мугалим жана окуучулар, үй-бүлө мүчөлөрү менен аңгемелешүү,

9. Дилбаянды жаза аламын деген ишенимге келүү (өзүн сындодон, сырткы сындын коркунучунан арылуу),

10. Теманы жаңыча чечүүгө аракеттенүү,

11. Кийинки дилбаян жазууда мурун кетирген каталарын жоюуга, жетишкендиктерин өрчүтүүгө аракеттенүү,

12. Чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарды билүүсү.

Бул шарттар 10-11-класстарда дагы өнүктүрүлөт. Бул класстарда окуучулар “Кыргыз адабиятынын программасы” боюнча өтүлгөн материалдар тууралуу жазылуучу дилбаяндардын бардык түрлөрүн чыгармачылык менен жазууга көнүгүшөт. Ал боюнча диссертациялык иште дилбаяндардын үлгүлөрү жеткиликтүү берилди.

Илимий иштин жалпы корутундусу

Көркөм текстти сөзсүз окуу жана аны билүү, темага ылайык дилбаяндын мазмунун туура ачуу, өзүнүн ой-пикирин билдирүү, ырааттуу жана сабаттуу жазуу дилбаян боюнча бардык класстарга коюлуучу бирдей талаптар жана ушуга байланыштуу аткарылуучу жумуштар дилбаян жазуунун педагогикалык-методологиялык негизи болуп эсептелет. Ал ар кандай класстарда окутулуучу

көркөм материалдын мазмуну, көлөмү, жанры жана дилбаяндын көлөмүнө коюлган талаптардан айырмаланат. Дилбаянды чыгармачылык менен жаздырууга арналган ыкмалар анын методдору болот. Аларга дилбаян жазууга чыгармачылык менен даярдануу, жаздыруу, чыгармачылык менен талдоо, андагы кемчиликтерди белгилөө, анализдөө, окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн, тажрыйбаларын эске алып, темаларды тапшырмаларды кайра түзүп сунуштоо, сабактардын (даярдоо, талдоо) моделин өркүндөтүү, мыкты дилбаяндардын конкурсун уюштуруу, окуучулардан тест алуу сыяктуу методдор кирет. Ал методдорду жайылтуу жана өркүндөтүү менен пайдалануу сунушталат.

Окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн мугалимге тиешелүү он үч, окуучуга тиешелүү он эки шартты белгиледик, ал дагы толукталышы мүмкүн. Чыгармачылык менен жазылуучу дилбаяндар акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгы, чыгармалары, образдар боюнча методисттер көрсөткөн бардык түрлөрүндө жазыларын изилдөөбүздө мисалдар менен көрсөтгүк, айрымдарын талдадык, айрымдарын тиркемеде бердик. Натыйжада, дилбаян жаздыруу талдоо, текст менен иштөө аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методологиясы иштелип чыкты.

Окуучунун дилбаяны деп өз алдынча иштөөгө, чыгармачылыкка негизделген, мугалимдин жетекчилиги астында, окуу программасына ылайык ал сунуш кылган теманы өз алдынча жазуу түрүндө ачкан, темага, маселеге жеке пикирин, өз түшүнүгүн билдирген чыгармасын (түзгөн текстин) айтабыз. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында дилбаян “чыгармачылык” деген түшүнүк менен жакын же синоним каралып келген. “Чыгармачылык” деген өзүндөн кошуп чыгаруу, жаңыны жаратуу же өзгөртүү, кошумча жаңылык киргизүү деген мааниде колдонулат.

“Чыгармачылык” түшүнүгү философия жана психология илимдеринин объектиси. Философия илиминин далилдөөсү боюнча адам баласынын аң-сезимдүү байыркы доорунан азыркы учуруна чейин аны чыгармачылык коштоп келди жана коштой бермек. Философияда чыгармачылык боюнча көп түрдүү көз караштар бар. Психологияда чыгармачылык, кең маанисинде, адам ишмердүүлүгүнүн бардык тармагында оң эмоция, жаңы натыйжа берген практикалык жана теориялык ишмердүүлүк катары каралат. Чыгармачылык адам баласына гана таандык. Адам баласы кандай гана нерсени курбасын, ал эң оболу аны өзүнүн чыгармачылык менен ой жоруусунда, элестүү-кыялдануусунда (воображение) түзүп, андан кийин гана практикалык жактан ишке ашырат. Психология илими чыгармачылык ишмердүүлүктүн объективдүү жана субъективдүү шарттарын изилдөө менен анын калыптандыруу, өнүктүрүү жолдорун, чыгармачылыкка тоскоол болуучу шарттарын да изилдейт.

Педагогика илими чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялоонун максат-милдеттерин аныктап, анын формаларын, каражаттарын, методологиясын изилдейт, окутат, чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялайт. Орто мектептерде дилбаян жаздыруу – педагогика илиминин чыгармачылык ишмердүүлүккө тарбиялоодогу терең маани берүүчү бир тармагы, бөлүгү. Дилбаян жазуу жумуштары мектептерде белгилүү максат, милдеттерге ылайык жүргүзүлөрүн ишибизде ачып бердик. Ал дилбаян жазуу жумушунун көптөгөн талаптарын аткаруу менен аткарылат. Изилдөөбүздө аларды терең талдоого аракет кылдык. Бул маселелер изилдөөбүздүн теориялык бөлүгүнө тиешелүү болгондуктан, ага ылайык методикалык адабияттары окуу, тиешелүү мамлекеттик документтерди окуп үйрөнүү, изилдөө, байкоо, сурамжылоо, аңгемелешүү ж.б методдор колдонулду. Практикалык-эксперименттик бөлүктө да мугалимдер, окуучулар аңгемелешүү, суроо-жооп, байкоо, анкета алуу, дилбаян жаздыруу, талдоо, сабактарга катышуу, сабактардын моделин жакшыртуу, чыгармачылык ишмердүүлүк боюнча мугалимдердин да окуучулардын да түшүнүктөрүн тереңдетүүнүн үстүндө иштөө, дилбаяндардын конкурсун өткөрүү, жалпылоо методдору колдонулду. Эксперименттин жыйынтыгы чыгарылды.

Дилбаян чыгармачылык менен ойлоонууга, чыгармачылык менен иштөөгө жөндөмдүү келечек ээлерин тарбиялоодо, азыркы атаандаштыгы күчтүү заманга туруштук бере ала турган, кыргыз элинин маданиятын, адабиятын жоготпой алып жүрүүчү, улантып өнүктүрүүчү муунду тарбиялоодо бирден бир керектүү каражат, мазмундуу жасаган ишибиз болуп кызмат кыларына кылдай күмөн саноого болбойт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Мектепте дилбаянды жазууну үйрөтүү жана окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн дилбаянга бөлүнүүчү сааттардын санын 8-класста окуу жылы боюнча 12 саатка көбөйтүү, ал сааттарды башка жазуу жумуштарынан бөлүп көрсөтүү, окуу китептердин аппаратында дилбаян жаздырууга жеткиликтүү маани берүү; дилбаяндардын мектептик, райондук, областтык, республикалык деңгээлде өтүүчү олимпиадаларын, конкурстарын жакшыртууга маани берүү; ЖОЖдордун кыргыз тили жана адабиятын окутуунун технологиялары (методикасы) кафедраларында кыргыз адабияты адистиги боюнча мугалимдерди даярдоо үчүн аларга “Дилбаянды окутуунун методикасы” деген дарсттарды кийирүү.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну жана натыйжалары автордун төмөнкү эмгектеринде чагылдырылган:

1. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаян деген эмне? [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. — 2015. — № 4. — чыг.3. — 203-210-бб.
2. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаян жөнүндө сөз [Текст] / Н.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. — 2015. — № 4. — чыг.3. —101-105-бб.

3. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаянда идея болобу? [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2015. – № 4. – 101-103-бб.
4. **Мурзаев, Н.Т.** Оозеки дилбаяндын башаты жана өнүктүрүүнүн жолдору [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2015. – № 4. – 104-111-бб.
5. **Мурзаев, Н.Т.** Экзамендик дилбаяндардын өзгөчөлүктөрү жана аларга коюлуучу талаптар [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2015. – № 4. – 112-115-бб.
6. **Мурзаев, Н.Т.** О требованиях к сочинениям, об их анализе и оценке [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ученый XXI века. – 2016. – №10(23). – 39-44 стр.
7. **Мурзаев Н.Т.** Олимпиадные и конкурсные сочинения [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ученый XXI века. – 2016. – № 10(23). – 45-48 стр.
8. **Мурзаев, Н.Т.** А.Муратов – дилбаян изилдөөчү жана экзамендик дилбаяндардын тематикасын сунуштоочу аалым. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2017. – № 1. – 51-55-бб.
9. **Мурзаев, Н.Т.** Ааламдашуу мезгилиндеги адабиятты окутуу маселелери: окуучуларды окутуу, тарбиялоо жана чыгармачылыкка үйрөтүү процессиндеги дилбаяндын ролу [Текст] / Н.Т.Мурзаев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2017. – чыг.1. – 237-242-бб.
10. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаяндын темасын түшүндүрүү иштери. [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу. – 2017. – № 3-4. – 2-5-бб.
11. **Мурзаев, Н.Т.** Дил баяндын композициясы жана планы. [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – 2017. – № 11-12. – 39-44 - бб.
12. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаянды классификациялоо маселелери. [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – 2017. – № 5-6. – 15-21-бб.
13. **Мурзаев, Н.Т.** Окуучуларды окутуу, тарбиялоо жана чыгармачылыкка үйрөтүүдө дилбаяндын ролу [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу.– 2017. – № 11-12 – 11-17-бб.
14. **Мурзаев, Н.Т.** Чыгармачылыктын мааниси, мүнөзү жана ага мамиле (1- макала) [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Эл агартуу. – 2018. – № 3-4. – 41-46-бб.
15. **Мурзаев, Н.Т.** Чыгармачылыктын мааниси, мүнөзү жана ага мамиле (экинчи макала) [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – 2018. – № 3-4. – 47-51-бб.
16. **Мурзаев, Н.Т.** Балдардын чыгармачылыгы: мааниси жана пайдасы [Текст] / Н.Т.Мурзаев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – № 2. – 2018. – 146-149-бб.
17. **Мурзаев, Н.Т.** Окуучуларга дилбаян жаздыруунун методологиясы [Текст] / Н.Мурзаев // Эл агартуу. – 2019. – №3-4. – 2-6-бб.
18. **Мурзаев, Н.Т.** 8-класста дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттары [Текст] / Н.Мурзаев // Известия вузов. – 2019. – №1, – 137-141-бб.
19. **Мурзаев, Н.Т.** Формирование творческого мышления школьника– требование времени [Текст] / Н.Мурзаев // Евразийское научное объединение. – 2019.– №7(53). – 307-310 стр.
20. **Мурзаев, Н.Т.** Дилбаяндын структуралык түзүлүшүн үйрөтүү [Текст] / Н.Мурзаев // “ALATOO ACADEMIC STUDIES” жарчысы. – 2017. – №3. – 53-58-б.б.

Н.Т. Мурзаевдин “Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы” аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: дилбаян, чыгармачылык, чыгармачылык ишмердүүлүк, адабий талдоо, дилбаян жаздыруу, көркөм чыгарма, дилбаяндын темасы, дилбаяндын идеясы, дилбаяндын планы, дилбаян жазуу, дилбаянды талдоо, баалоо.

Изилдөөнүн максаты: Орто мектепте кыргыз адабиятын окутуу процессинде дилбаян жаздыруу жана аны талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын азыркы талаптарга шайкеш иштеп чыгуу, аларды эксперимент аркылуу текшерүү, алынган натыйжаларды мектеп практикасында колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн объектиси: Изилдөөнүн объектиси – орто мектептердин окуучуларына дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо жана баалоо процесстери.

Изилдөөнүн предмети: Дилбаян жаздыруу жана аларды талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

– орто мектепте дилбаян жаздыруунун максат, милдеттерин азыркы талаптарга ылайык аныктоо;

– “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн табиятын үйрөнүү, алардын дилбаян менен карым-катышын тактоо;

– Дилбаян жазуу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу;

– иштеп чыккан методиканын эффективдүүлүгүн педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү, практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн методдору: илимий-изилдөөлөрдү теориялык-методологиялык талдоо; нормативдик документтерди окуп - үйрөнүү; байкоо, анкета, тестирилөө, аңгемелешүү, алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү, анализ, синтез, моделдөө, педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– “чыгармачылык”, “чыгармачылык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн “дилбаян” түшүнүгү менен байланышынын, карым-катышынын такталышында;

– дилбаян окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып өркүндөтүүнүн, сабаттуулукту артыруунун негизги формасы катары аныкталышында;

– дилбаян жаздыруу, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн заманбап методикасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар дилбаян жаздыруу жана талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методологиясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен китептердин жаңы муунун түзүүгө, компетенттүүлүккө, чыгармачылыкка багыттап окутууга маанилүү практикалык сунуштарды берет.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мурзаева Низамидина Токтобековича на тему: “Методика развития творчества учащихся через написание и анализ школьных сочинений” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика преподавания и воспитания (кыргызская литература)

Ключевые слова: сочинение, творчество, творческая деятельность, литературный анализ, идея сочинения, тема сочинения, план сочинения, написание сочинения, анализ школьных сочинений, оценка.

Цель исследования: в процессе обучения кыргызской литературы в средней школе посредством изложения и анализа разработать методику совершенствования творческой деятельности учащихся в соответствии с современными требованиями, проверить их экспериментально, рекомендовать полученные результаты использовать в школьной практике.

Объект исследования: объект исследования – процессы написания сочинений учащихся средних школ и их анализа и оценки.

Предмет исследования: совершенствование творческой деятельности учащихся через сочинение и их анализ.

Задачи исследования:

- определение целей и задач сочинения в средней школе в соответствии с современными требованиями;
- продумать природу понятий "творчество", "творческая деятельность", уточнить их взаимоотношения с изложением;
- разработка методики совершенствования творческой деятельности учащихся через сочинение сочинений;
- проверка эффективности разработанной методики через педагогический эксперимент, рекомендация к применению на практике.

Методы исследования: теоретико-методологический анализ научных исследований; изучение нормативных документов; наблюдение, анкета, тестирование, собеседование, изучение передового опыта, анализ, синтез, моделирование, педагогический эксперимент.

Научная новизна исследования:

- в определении взаимосвязи, взаимосвязи понятий “творчество”, “творческая деятельность” с понятиями “сочинения”;
- сочинение определяется как основная форма формирования и совершенствования творческой деятельности учащихся, повышения грамотности;
- в разработке современной методики совершенствования творческой деятельности учащихся через сочинение, анализ.

Практическое значение исследования: Полученные результаты, конкретные советы исследования дают важные практические рекомендации на разработку методологии развития творческой деятельности учащихся посредством написания сочинений и их анализа, создание нового поколения учебных программ и учебников, обучение компетентности и творчеству.

SUMMARY

thesis of Murzaev Nizamidin Toktobekov on the topic: “Methods of development of creativity of pupils through the writing and analysis of school compositions” on competition of a scientific degree of candidate of pedagogical Sciences, specialty 13.00.02 – theory and methodology of teaching and education (of the Kyrgyz literature)

Keywords: composition, creativity, art, literary analysis, idea of composition, theme of composition, plan of composition, writing essays, analysis of school of composition, evaluation.

The purpose of the study: in the process of teaching Kyrgyz literature in high school through the presentation and analysis to develop a methodology for improving the creative activity of students in accordance with modern requirements, to test them experimentally, to recommend the results to use in school practice.

Object of study: the object of study - the processes of presentation of secondary school students and their analysis and evaluation.

Subject of research: improving the creative activity of students through writing and analysis.

Research problem:

– definition of goals and objectives of composition in high school in accordance with modern requirements;;

– to consider the nature of the concepts of "creativity", " creative activity", to clarify their relationship with the presentation;

– development of methods to improve the creative activity of students through writing essays;

– checking the effectiveness of the developed methodology through a pedagogical experiment, a recommendation for use in practice.

Research methods: theoretical and methodological analysis of scientific research; study of normative documents; observation, questionnaire, testing, interview, study of best practices, analysis, synthesis, modeling, pedagogical experiment.

Scientific novelty of the research:

– in determining the relationship, the relationship of the concepts of’ creativity“,” creative activity “with the concepts of “composition”;

– the composition is defined as the main form of formation and improvement of creative activity of pupils, increase of literacy;;

– in the development of modern methods of improving the creative activity of students through writing, analysis.

Practical value of the study: the theoretical data presented in the study, give the necessary advice for the preparation, recording students to write. The motto of the students, first of all, gives the material necessary for a full understanding of the nature of the concept of “creative activity”, practical application, instilling in the student an attitude to creativity as an independent creativity

